



АРХИТЕКТУРА

From conception to perception - The meddling of the immaterial into the body; a critical appraisal of the work of EMBU/MADA

СТРУЧНИ РАДОВИ

Први новобеоградски подземни пешачки пролаз

НАУЧНИ РАДОВИ

Часопис Архитектура и урбанизам - библиометријска анализа | Становање у мешовитој својини: урбанистички аспекти и искуство новије стамбене праксе у Србији | Дијалогски и јавни простор: партиципативни приступ урбаном дизајну | Идентификација и класификација грађевинарских локација на територији Подунавља у Србији



## АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ 47-2018

Часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање

<b>Главни и одговорни уредник</b>	Мила Пуцар, ИАУС, Београд
<b>Технички уредник</b>	Ана Никовић, ИАУС, Београд
<b>Секретар</b>	Милена Милинковић, ИАУС, Београд
<b>Лектура</b>	Дафина Жагар Марков
<b>Дизајн часописа и прелом</b>	Сања Симоновић Алфиревић, ИАУС, Београд
<b>Корице</b>	Casa dos Cubos, EMBAIXADA arquitetura, Tomar, Portugal, 2012.
<b>Издавач</b>	Институт за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС)
<b>За издавача</b>	Саша Милијић, директор ИАУС-а
<b>Адреса редакције</b>	Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Архитектура и урбанизам 11000 Београд, Булевар краља Александра 73/II
<b>Контакт</b>	Телефони: 011/ 3207-303, 3207-310, факс 3370-203, e-mail: pucarmila@gmail.com, anan@iaus.ac.rs milenam@iaus.ac.rs www.iaus.ac.rs
<b>Штампа</b>	Планета принт д.о.о.
<b>Издавачки савет ИАУСа</b>	
<b>Председник</b>	Јасна Петрић, ИАУС, Београд
<b>Заменик председника</b>	Ана Никовић, ИАУС, Београд
<b>Секретар</b>	Милена Милинковић, ИАУС, Београд

**Бранислав Бајат**, Грађевински факултет, Универзитет у Београду; **Миодраг Вујошевић**, ИАУС, Београд; **Мирјана Деветаковић**, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду; **Бранка Димитријевић**, University of Strathclyde, Department of Architecture and Building Science, Glasgow, UK; **Бошко Јосимовић**, ИАУС, Београд; **Никола Крунић**, ИАУС, Београд; **Ксенија Лаловић**, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду; **Јелена Луковић**, Географски факултет, Универзитет у Београду; **Божидар Манић**, ИАУС, Београд; **Игор Марић**, ИАУС, Београд; **Тамара Маричић**, ИАУС, Београд; **Саша Милијић**, ИАУС, Београд; **Зорица Недовић-Будић**, University College Dublin, School of Geography, Planning and Environmental Policy, Dublin, Ireland; **Марина Ненковић-Ризнић**, ИАУС, Београд; **Мина Петровић**, Филозофски факултет, Универзитет у Београду; **Мила Пуцар**, ИАУС, Београд; **Ратко Ристић**, Шумарски факултет, Универзитет у Београду; **Борислав Стојков**, Београд; **Драгутин Тошић**, Географски факултет, Универзитет у Београду; **Милорад Филиповић**, Економски факултет, Универзитет у Београду; **Тијана Црнчевић**, ИАУС, Београд; **Омиљена Џелебџић**, ИАУС, Београд.

### Чланови уредништва

**Bálint Bachmann**, University of Pécs, Faculty of Engineering and Information Technology, Pécs, Hungary; **Љиљана Благојевић**; **Тања Бајић**, ИАУС, Београд; **Duško Vodunović**, Professor na UNITEC-u, Auckland, New Zealand; **Душан Вуксановић**, Архитектонски факултет, Универзитет у Подгорици, Crna Gora; **Миодраг Вујошевић**, ИАУС, Београд; **Andrey G.Vaytens**, Chief of the Chair of Urban Design, Saint Petersburg State, University of Architecture and Civil Engineering, Russia; **Мирјана Деветаковић**, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду; **Бранка Димитријевић**, Department of Architecture, University of Strathclyde, Glasgow, UK; **Дарко Реба**, Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду; **Александар Иванчић**, Aiguasol Ingeniería, Sistemas Avanzats d'Energia Solar Térmica SCCL, Barcelona, Spain; **Милица Јовановић Поповић**, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду; **Бошко Јосимовић**, ИАУС, Београд; **Александар Кековић**, Грађевински факултет, Универзитет у Нишу; **Бранислава Ковачевић**, ИАУС, Београд; **Elina Krasilnikova**, Department of Urbanism and Theory of Architecture, Volgograd State University of Architectural and Civil Engineering - Institute of Architecture and Urban development, Volgograd, Russia, Chief Researcher Moscow Region "Research Urban Planning and Design Institute "(SUO "NIPI Urban Development"), Moscow, Russia; **Никола Крунић**, ИАУС, Београд; **Марија Максин**, ИАУС, Београд; **Божидар Манић**, ИАУС, Београд; **Дијана Милашиновић Марић**, Факултет техничких наука, Одсек: Архитектура, Универзитет у Косовској Митровици; **Игор Марић**, ИАУС, Београд; **Марија Маруна**, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду; **Бранислав Миленковић**, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду; **Florian Nepavishta**, Department of Architecture, Polytechnic University of Tirana, Albania; **Марина Ненковић-Ризнић**, ИАУС, Београд; **Александар Радевски**, Архитектонски факултет, Универзитет Св. Кирил и Методије, Скопље, Македонија; **Борис Радић**, Шумарски факултет, Универзитет у Београду; **Сања Симоновић Алфиревић**, ИАУС, Београд; **Миленко Станковић**, Архитектонско-грађевински факултет у Бањалуци, Република Српска; **Драгутин Тошић**, Географски Факултет, Одсек за просторно планирање, Универзитет у Београду; **Омиљена Џелебџић**, ИАУС, Београд.

### Листа рецензената

**Јелена Јаћимовић**, дипломирани библиотекар, Стоматолошки факултет; **Горан Јовановић**, ванредни професор, Грађевинско-архитектонски факултет, Универзитет у Нишу; **Александар Кековић**, ванредни професор, Грађевинско-архитектонски факултет, Универзитет у Нишу; **Божидар Манић**, научни сарадник, ИАУС; **Марија Маруна**, ванредни професор, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду; **Ана Никовић**, научни сарадник, ИАУС; **Мила Пуцар**, научни саветник, ИАУС;

Београд, децембар 2018.

Часопис се размењује са већим бројем институција у иностраним земљама. У финансирању часописа учествовало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

с а д р ж а ј

- 05 **Уводник / Editorial**  
Мила Пуцар  
научни радови
- 07 **Часопис Архитектура и урбанизам - библиометријска анализа /  
Arhitektura i urbanizam journal - bibliometric analysis**  
Оригиналан научни рад  
Милена Милинковић
- 25 **Становање у мешовитој својини: урбанистички аспекти и  
искуство новије стамбене праксе у Србији**  
Оригиналан научни рад  
Тања Бајић, Божидар Манић
- 37 **Дијалошки и јавни простор: партиципативни приступ урбаном  
дизајну**  
Прегледни рад  
Наташа Чолић и Ратка Чолић
- 46 **Идентификација и класификација браунфилд локација на  
територији Подунавља у Србији**  
Кратко или претходно саопштење  
Дамјана Лојаничић  
стручни радови
- 57 **Први новобеоградски подземни пешачки пролаз**  
Горан Анђелковић  
архитектура
- 65 **From conception to perception - The meddling of the immaterial  
into the body; a critical appraisal of the work of EMBAIXADA**  
Nuno Bernardo Griff, Cristina de Mendonça, Paulo Albuquerque Goinhas  
актуелности
- 73 **О пројекту АТРАКТИВНИ ДУНАВ / About the "ATTRACTIVE DANUBE"  
project**  
Никола Крунић, Маја Максин  
нове књиге
- 77 **Дејан Ећимовић: Документа / Владимир Стевановић**  
Приказ књиге: Марија Зечевић
- 81 **Новији аспекти планирања подручја посебне намене у Србији  
- искуства и препоруке / Небојша Стефановић, Никола Крунић,  
Марина Ненковић - Ризнић, Наташа Даниловић Христић**  
Приказ књиге: Саша Милијић

Прегледни рад, рад примљен: мај 2018., рад прихваћен: октобар 2018.

Наташа Чолић\*, Ратка Чолић\*\*

## АПСТРАКТ

Отворени јавни простори се углавном посматрају као физички, али и као дијалoшки, простори који подстичу друштвену одговорност и утичу на квалитет живота у датом локалном контексту. Учесће јавности у планирању и дизајну таквих простора се већ дужи низ година посматра као основна еманација демократије. Овај рад разматра ефекте примене партиципативног приступа урбаном дизајну отворених јавних простора као практичног експеримента у настави. У процесу урбаног дизајна су коришћени различити нивои и методе партиципације како би се препознали главни проблеми и потенцијали у коришћењу јавних простора, формулисали циљеви и приоритетне активности за њихово уређење, као и реevalуирани почетни концепти. У овом раду се сазнање сагледава као најзначајни резултат динамичког приступа, усмеравања на развој нових знања и способности. С тим у вези, сугерише се да се развијање капацитета кроз партиципацију може посматрати и као основа за будући развој заједнице и бригу о јавном простору као заједничком добру.

Кључне речи: дијалoшки простор, отворени јавни простори, партиципација, практичан експеримент, настава

## ABSTRACT

Open public spaces are usually seen as physical, but also dialogic space that promotes social responsibility and affects the quality of life of citizens. Public participation in planning and design of such spaces has been observed as a fundamental emanation of democracy. This paper considers the effects of applying participatory approach to the urban design of open public spaces as a practical experiment in teaching. Different levels and methods of participation were used in order to identify main problems and potentials for the use of public space, formulate goals and priorities, and re-evaluate the

concepts of urban design. Acquiring knowledge is considered to be the most important result of a dynamic approach, directed towards learning and achieving new skills. Thus, this paper suggests that the capacity development through participation may be seen as a basis for the future community development, and longitudinal care for the public space as common good.

Key words: dialogic space, open public space, participation, practical experiment, teaching

## УВОД

Теорија и пракса планирања све више одступају од рационалног техничког приступа доношењу одлука и усмеравају се ка процесима комуникационог/колаборативног планирања, где се консензус о будућем развоју достиже кроз јавни дијалог (Healey, 1997). Овакав приступ има за циљ да одговори на плурализам интереса у заједници, као и оријентацију ка тржишту (Fainstein, 1999). Стога се принципи комуникационог планирања и партиципације све више уводе у област образовања будућих стручњака (Sinclair, 2002; Tasan-Kok et al., 2016; Маруна, 2015).

Фокус овог рада је приказ практичног експеримента примене партиципативног урбаног дизајна спроведеног током два летња семестра 2016/2017 и 2017/2018 од стране студената треће године Факултета за уметност и дизајн Универзитета Џон Незбит, у сарадњи са Београдском интернационалном недељом архитектуре (БИНА). Метод спровођења наставе заснива се на идеји да студенти развијају капацитете кроз размену знања током партиципативних процеса укључивања јавности и стејкхолдера (Sinclair, 2002). Стога, наставни предмет Урбани дизајн је послужио као оквир за повезивање просторне и дијалoшке димензије јавног простора. Иако захтевно у припреми и реализацији, наведено двогодишње искуство се у овом раду не разматра као педагошки модел у настави.

\* др Наташа Чолић, истраживач-сарадник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, natasacolic89@gmail.com

\*\* др Ратка Чолић, доцент, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, colic.ratka@gmail.com

У савременим условима планирања се све више наглашава значај „отворености за експеримент, иновације, прагматичко сагледавање“ (Forester, 1999; Innes, 2003), док је у условима неизвесности и комплексности од значаја „практични експеримент и учење нових норми“ (Hyden, 2011). Ови приступи подразумевају развијање партиципације и свих облика координације и сарадње на начин да се промовишу сазнање и иновације. Такав однос према планирању и дизајну отвара полигон за развијање знања и способности у интеракцији са окружењем.

Ослонац за овакво деловање у пракси су теоријске поставке колаборативног планирања, где се партиципација заснива на становишту да су друштвене групе и појединци способни да сазнају једни од других, те да ово сазнање утиче на понашање (Forester, 1999; Healey, 2003; Innes, 2003). Сазнање се сматра најзначајнијим резултатом динамичког приступа, усмеравања на развој нових знања и способности. Главно обележје ових идеја је виђење планирања/управљања као активног процеса у којем друштвена значења настају кроз расправу и где се друштвена (укључујући и професионалну) пракса формира и добија легитимитет (Čolić, 2009).

Урбани дизајн јавних простора подразумева и процес деловања, а не само одговор на проблеме – он пружа оквир за активности. Партиципативно спроведен, може да допринесе развијању знања и способности актера, подстицањем заједничког расуђивања, организовањем око заједничких проблема и формулације идеја како простор унапредити. Као такав, захтева нешто више од постојања само техничког знања. Партиципација се у раду посматра као механизам за рационалније решавање проблема и дефинисање циљева просторне интервенције. Ослонац је на виђењу партиципације као могућности за сазнање, јер је сазнање основ партиципативног деловања и развијања капацитета у јавним политикама, планирању, урбаном дизајну и др. (Forester, 1999).

У раду је дат приказ резултата практичног експеримента „Партиципативни урбани дизајн“ као полигона за тестирање партиципације, који је:

- омогућио проверу примене партиципације на изради урбаног дизајна јавних простора на конкретним примерима кроз две студије случаја,
- дао приказ примењених метода и техника у односу на значај целовитости нивоа партиципације (информисање, консултације, активна партиципација и повратно информисање),
- омогућио проверу резултата – нових знања студената као будућих стручњака у пракси, на које партиципација утиче трансформативно.

Један од циљева овог рада је да укаже и на то да јавни простори не морају да се посматрају само као физичке структуре, већ и као дијалошки простори који подстичу друштвену одговорност и утичу на квалитет живота у ширем смислу.

## ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ЗА СПРОВОЂЕЊЕ ПАРТИЦИПАЦИЈЕ

Партиципација традиционално представља укључивање јавности у процес доношења одлука. Учешће јавности се као појам најчешће користи да би се њиме појаснили захтеви за демократизацијом, али и друштвеном правдом и друштвеном одговорношћу (Petovar, 2003). У ужем смислу, учешће јавности се заснива на праву свих заинтересованих страна да у пуној мери учествују у решавању проблема (Healey, 1997).

Учешће јавности у процесима одлучивања се најчешће разматра у контексту децентрализације власти и прерасподеле моћи (Kumar, 2002). Једна од најзначајнијих иницијатива децентрализације јесте управљање урбаним развојем уз максимално коришћење знања и иницијатива на локалном нивоу, као и подизање нивоа свести како би се преузела одговорност за развој локалне заједнице (Чолић, 2006). Стога се локални ниво одлучивања често сматра најосетљивијим на потребе и интересе грађана. Такође, партиципација на локалном нивоу повећава могућности за знатно ефикасније спровођење концепта јавног добра, који је сагледив у конкретном простору и може се операционализовати (Petovar, 2003). Подстицањем сарадње са грађанима и њиховим удружењима јачају се и институције локалне власти, док сектор цивилног друштва преузима један део одговорности за решавање проблема, што се у међународном контексту сматра основом „доброг управљања“ (Innes, 1994; Forester, 1999). Поред основног аргумента партиципативне праксе заснованог на подизању нивоа демократичности и легитимитета одлука, учешће различитих актера у процесу одлучивања има важну улогу у препознавању и усмеравању интереса, превазилажењу конфликта и поспешивању спроводивости одлука (Healey, 1997).

И поред свега наведеног, партиципативни процеси се често посматрају са скепсом, како јавности, тако и професионалне и политичке елите (Petovar i Vujošević, 2008). Основне критике односе се на тешкоће, па и немогућности, у обезбеђивању јавне и транспарентне арене у којој се равноправно дискутује о различитим интересима. Додатно, указује се и на могућност да партиципација служи само као правни оквир и параван за легитимизацију одлука моћних актера, које не морају бити у јавном интересу (Flyvbjerg, 1998; Petovar i Vujošević, 2008). Па ипак, чак и неуспешна/манипулисана партиципација или непостизање договора свих учесника подразумевају да процеси, током којих се о проблемима дискутује, могу подржати учеснике у процесу сазнања, кроз аргументацију, размену и „борбу“ мишљења и интереса. Како актери спознају границе својих знања и способности, почињу да очекују и нов приступ одлучивању и партиципативним процесима, на које су у почетку гледали са скепсом као на непотребне или деструктивне (Nussbaum, 1990a:72).



Често је случај да актери партиципативних процеса сазнају како да у новом светлу сагледају вредности, обавезе које желе да се истакну, интересе које желе да испуне, чак и ако све то нису имали на уму на самом почетку процеса. Како наводи Форестер (Forester, 1999), партиципативни процеси планирања утичу трансформативно тако да мењају односе и идентитете учесника у процесу, њихове приоритете и перцепцију вредности, па и резултате процеса планирања. Као такви, партиципативни процеси могу да утичу и на промене перцепције стручњака као организатора и фацилитатора таквих процеса. С тим у вези је и претпоставка да партиципативни приступ спровођењу наставе и решавању проблема на примеру из праксе, као симулација процеса планирања/дизајнирања, може утицати трансформативно и на студенте. Укључивање локалних актера у процес креирања радова омогућава разумевање другачијих виђења проблема, потенцијала и могућих решења. Зато се сматра да партиципативни процес може помоћи студентима, не само у проналажењу квалитетнијих решења заснованих на стварним потребама учесника у процесу, већ и у припреми за каснији стварни живот и праксу која следи, а карактеришу је конфликти, замршени процеси у којима доминирају различити облици интереса и моћи (Vujošević, 2003).

### Стварање дијалогских простора

Процес планирања простора углавном садржи две компоненте партиципације: (1) партиципацију грађана која подразумева двосмерно информисање и (2) укључивање стејкхолдера, које је усмерено на доношење одлука и спровођење планских решења. Партиципација грађана доприноси стварању активног грађанства, утиче на развијање друштвене свести, доприноси успостављању нових односа и измештању моћи и ресурса у управљању развојем простора (Healey, 2003). Укључивање стејкхолдера омогућава препознавање интереса и утицаја, отвара могућности за правовремено решавање конфликта и доприноси реалнијем и ефективнијем планирању. Међутим, како се тврди, уколико није јасан циљ партиципације, њен неуспех је изванредан (Čolić, 2009). У литератури се углавном препознају четири кључна циља партиципативног деловања: (1) управљање или јачање демократског легитимитета, одговорности и активног грађанства, (2) подстицање друштвене одговорности и социјалне правде, изградње друштвеног капитала, солидарности и оснаживање локалне заједнице, (3) побољшање квалитета јавних услуга и коришћења јавног простора, који одговарају стварним потребама и одражавају вредности локалне заједнице и (4) развој капацитета и знања појединца, као и институција, као основа будућег развоја (Healey, 1997; Forester, 1999).

На пољу урбаног дизајна, управо су значајни циљеви који се односе на унапређење коришћења јавних простора и јавних служби, са ослоном на подстицање друштвене одговорности, кроз препознавање потреба корисника простора у локалној заједници. Додатно, развијање капацитета кроз партиципативне процесе у планирању јавног и заједничког простора се може посматрати и као основа за будући развој заједнице и бригу о заједничком добру (Petovar, 2003). Па ипак, треба имати у виду да партиципативни процес треба да буде усаглашен са сврхом и контекстом, што укључује и начин доношења одлука. На избор појединачних метода и техника партиципације утичу природа и фаза процеса планирања простора и дизајна.

Група теоретичара указује на међусобну условљеност процеса и резултата партиципације. Наиме, сматра се да уколико је процес отворен и дијалогски, онда ће и резултат бити у јавном интересу (Howe, 1992). С тим у вези, видљиви резултати партиципације могу бити изражени, не само кроз изграђен простор који је у јавном интересу, већ и кроз нове информације, извештаје, састанке, радионице, постере, изложбе, презентације, интервјуе и друго (Innes, 2004). Овакви резултати су корисни, али сами за себе не задовољавају сврху партиципације. Постизање укупних видљивих и невидљивих резултата партиципације доказ је да је процес сврсисходан (Innes & Booher, 1999). То могу да буду: побољшане везе (личне, пословне), проширен опсег моћи и одговорности као и њихова прерасподела, идентификација проблема и генерисање нових идеја, нова партнерства, редуковани конфликти, креирање социјалног капитала, побољшање услуга, уштеде, развијање капацитета и знања учесника (и организатора, фацилитатора процеса), промене понашања и вредности, као и нове иницијативе (Forester, 1999; Innes and Booher, 1999).

Имајући у виду да резултати партиципације нису увек видљиви, Форестер (Forester, 1999) истиче да планери више не дизајнирају само физичке, већ и отворене јавне дијалогске просторе. Дијалогски простори омогућавају различите видове састанака и скупова на којима се презентују плански концепти, где се воде дискусије и преговори, одвијају јавне презентације, јавне расправе и стручне сесије, где се грађани, представници локалне управе, предузећа и представници комерцијалног сектора окупљају и дискутују о могућностима будућег развоја (Susskind et al., 1999). Партиципативни приступ развоју јавних простора представља изузетно важну сферу у домену транспарентности и демократизације професије планирања. Из тог разлога се наглашава неопходност очувања два концепта јавног простора: (1) физичких јавних простора у којима се одвија свакодневни живот и који су место сусрета и (2) дијалогских простора и места окупљања, где чланови заједнице учествују у планирању уређења, развоја и заштите локалне средине (Faludi, 2000; Fischer, 2003).

Тема предмета Урбани дизајн је партиципативно креирање урбаних интервенција на девастираним отвореним јавним градским просторима, како би се унапредио квалитет коришћења ових простора, али и утицало на шири градски контекст. Студенти су имали задатак да препознају и анализирају просторне и програмске карактеристике изабраних девастираних јавних простора Београда, идентификују проблеме, али и потенцијале на основу којих су формулисали циљеве будућег коришћења простора, а затим и кораке за њихово спровођење. Ове активности су се одвијале кроз партиципативно вођену наставу, где су студенти, кроз комуникацију са корисницима простора, долазили до решења и тако одговарали на њихове реалне потребе. Методе информисања, консултација и активне партиципације су коришћене у различитим корацима процеса како би се сагледала и дијалогска димензија отворених јавних простора – приликом израде контекстуалне анализе, *SWOT* анализе, формулисања циљева и приоритетних активности за уређење, као и за реevaluацију почетних концепата урбаног дизајна.

Студија случаја настоји да прикаже процес наставе партиципативног урбаног дизајна кроз рад две групе студената током два семестра основних академских студија – дизајн трга у Сремској улици (летњи семестар 2016/2017) и дизајн девастиране зелене површине испред зграде бр. 13 у улици Змаја од Ноћаја (летњи семестар 2017/2018). Ослањајући се на тезу да су фазе преиспитивања и просуђивања најкритичније за процес сазнања, а квалитет промишљања најзначајнији за реevaluацију иницијалног разумевања или промену гледишта, препознатљиве су и „критичне“ тачке у планирању и дизајну у оба случаја. То су тачке где се групишу и интегришу различита виђења, где се креира групна меморија, препознају проблеми и теме, где се мењају виђења у односу на предмет заједничког интересовања и усаглашавају нове теме и исходи (Innes, 2004). У обе студије случаја, те тачке су препознате кроз (1) анализу проблема, потенцијала и потреба и (2) предлоге праваца развоја и циљева, који усмеравају појединачне активности тако да јавни простор буде дијалогски, инклузиван, одржив, промовише друштвену солидарност и дугорочно одржавање. Додатно, у обе студије случаја, партиципација је спроведена на три нивоа, и то кроз методе информисања (оглашавања), консултација и активне партиципације (Čolić i ostali, 2013).

Локација у Сремској улици (обрађена кроз партиципативни урбани дизајн током летњег семестра 2016/2017) простире се на платоу изнад Теразијског тунела, и од 1990-их до 2000-их је имала функцију отворене тржнице и представљала је место сусрета младих људи. Тржница је затворена пре неколико година и локација је постала транзитно подручје за пешаке који долазе из правца Кнез Михаилове улице, желе да стигну у Призренску улицу, на Зелени Венац или на Главну железничку станицу (и у супротном смеру).

Мале просторне интервенције у виду опремања урбаним мобилијаром су примењене на овом простору пре неколико година. Постављени су неколико клупа, расвета као и додатно зеленило (Табела 1). Па ипак, овај простор није заживео као место окупљања, али ни транзита. Често се као главни разлози наводе запушеност простора, неприступачаност особама са инвалидитетом, као и особама смањене покретљивости и бициклистима (Табела 1). Као тренутни корисници овог простора препознати су пролазници, станари околних зграда, али и запослени у Министарству финансија Републике Србије и околном пословним и комерцијалним делатностима у непосредној близини локације.

Партиципативни урбани дизајн девастиране зелене површине испред зграде на адреси Змаја од Ноћаја бр. 13 је анализиран као друга студија случаја у овом раду, током летњег семестра 2017/2018. Подручје интервенције се налази на територији општине Стари Град, на углу улица Змаја од Ноћаја и Студентског трга. Ова локација представља „урбани џеп“ у централној градској зони и у непосредном окружењу зграда Универзитета и Ректората, Природно-математичког факултета и Хемијског факултета, Студентског парка, Турског турбета као историјског и културног наслеђа, зграде Црвеног крста, основне школе, вртића, као и комерцијалних активности. Поред шетача паса и станара околних зграда, управо су горе наведене институције и актери препознати као могући учесници у процесу партиципације у циљу уређења ове јавне површине.

Квалитетно и делотворно информисање је основа сваког партиципативног процеса. Омогућава да се учесници упознају са планираним активностима, али и да разумеју сопствену улогу у процесу. У савременим условима све је чешћа примена интернет оглашавања. Поред брзине, олакшаног приступа медијском простору, разноврсности прилога (текстуални, сликовни, видео и аудио огласи), има значајну предност у односу на традиционална и скупља средства информисања.

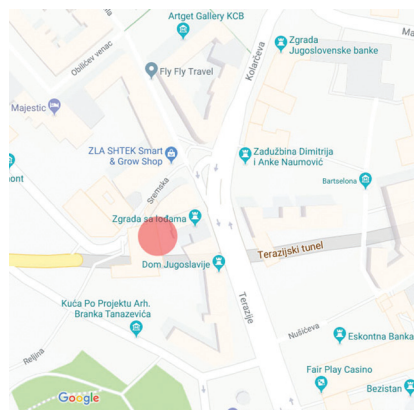
Интернет оглашавање се користи и као увод у консултације или активну партиципацију. Обе групе студената су користиле методе информисања путем интернет платформе Фејсбук (Facebook), док је у летњем семестру 2016/2017 оглашавање било омогућено и путем интернет странице Београдске интернационалне недеље архитектуре (БИНА). Како би се избегло да информације остану доступне само компјутерски писменом делу јавности, у оба случаја је примењена и метода оглашавања „од уста до уста“, где су објављене информације о предстојећим консултацијама.

Додатно, у оба случаја су потенцијални учесници у процесу били информисани о следећим корацима путем штампаног промотивног материјала (Табела 2). У случају „Сремске“, промотивни материјал је био двојезичан јер

**Почетна анализа**

Локација у Змаја од Ноћаја 13, извори:  
слика лево - www.googlemaps.com  
слика десно - аутори

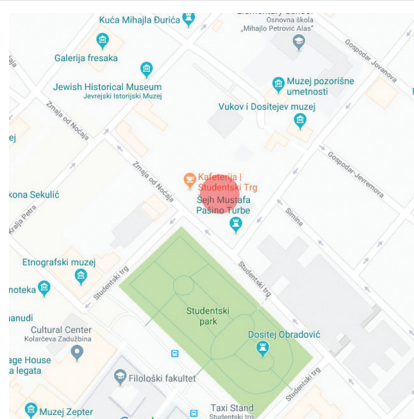
**Локације**



**Идентификација проблема**



Плато у Сремској улици, извори:  
слика лево - www.googlemaps.com  
слика десно - аутори



Таб. 1. Почетна анализа / Tab. 1. Initial analysis

Таб. 2. Методе оглашавања / Tab. 2. Advertising

**Оглашавање**

Интернет оглашавање,  
извор: студенти<sup>1</sup>

**“Сремска” (2016/2017)**



**“Змаја од Ноћаја” (2017/2018)**

Dragi prijatelji, značilo bi nam da popunite kratku anketu studenata Fakulteta za umetnost i dizajn o tome kako bi ste voleli da koristite otvoreni prostor ispod Studentskog parka ispred #Kafeterija Studentski trg. Hvala 😊

<https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSe5-jR4rmF4vlpLGIncVt86W9s7ZuwJ8xCnEyc6SdfUc0mA/viewform>



Штампани промотивни материјал,  
извор: студенти<sup>2</sup>



1,2 Анастасија Чолаковић, Марија Живуловић, Иван Радовановић, Тамара Димитријевић, Јована Весић, Маја Јањић, Милош Пешић, Никола Ребић, Јелена Перишић, Ана Мандић, Дуња Јанковић, Анђела Ђулафић, Јована Станић, Марија Радета, Маринела Марковић, Милица Дулетић, Сара Радивојевић



се, због транзитног карактера локације, претпоставило да ће неки од учесника бити са страних говорних подручја. У случају јавне површине „Змаја од Ноћаја“ било је могуће и реализовање састанака са представницима комерцијалног сектора и цивилног друштва у непосредној близини локације кроз директан разговор на локацији.

Кроз консултације, као двосмерни вид комуникације, прикупљају се мишљења учесника у процесу. Консултације се примењују када се трага за најприкладнијим приступом решавању конкретне проблеме, или када је потребно проверити предложена решења. Користе се у различитим фазама планирања и урбаног дизајна. У случају „Сремске“, као и „Змаја од Ноћаја“, консултације су се одвијале путем попуњавања упитника у штампаној форми. Испитаници су требали да одговоре на питање заокруживањем једног или више понуђених решења. Код идентификације проблема и потенцијала простора, учесници су могли да упишу и додатне одговоре и коментаре. Интернет анкета је садржала исту форму питања и одговора.

Важно је напоменути да су се консултације путем интернета показале као знатно јефтинија и далекосежнија метода консултација. Па ипак, физичко присуство учесника процеса

и организатора/фацитатора (у овом случају студената и ментора) на локацији допринело је бољем размеву теме и проблематике локалног контекста. У овом случају је „жива реч“ пратила процес попуњавања упитника, и као таква је често садржала драгоцене информације, које није било могуће добити без директне комуникације. У оквиру обе студије случаја, методе консултација допринеле су прецизнијем дефинисању проблема и потенцијала у оквиру контекстуалне и SWOT анализе, као и у реevaluацији почетних концепата урбаног дизајна.

Активна партиципација се у оба случаја одвијала кроз методу „Изговори гласно!“. Ова метода пружа могућност за интерактивно учешће локалне заједнице у процесу дизајна (Sarkisian & Bunjamin-Mau, 2009). У питању је комбинација јавног скупа и изложбе, на којем се учесници изјашњавају о проблемима, потенцијалима и решењима развоја простора у којем живе или га посећују. Грађанима је пружена могућност да буду у центру пажње, да искажу своје виђења пред свима, гласно. Њихове идеје се бележе, а могу и сами да их запишу или скицирају, а након тога каче на паное као део изложбеног материјала. У случају „Сремске“, ова метода је била изразито значајна за редефинисање главних

Tab. 3. Методе консултација / Tab. 3. Consultation

Консултације	„Сремска“ (2016/2017)	„Змаја од Ноћаја“ (2017/2018)																																										
Интернет упитник, извор: студенти <sup>3</sup>	<p>Koji su glavni problemi ove lokacije? (možete da izaberete više odgovora)</p> <table border="1"> <tr><th>Problem</th><th>Count</th><th>Percentage</th></tr> <tr><td>grijelo</td><td>147</td><td>38.6%</td></tr> <tr><td>praznina</td><td>92</td><td>23.1%</td></tr> <tr><td>previše šteta</td><td>22</td><td>5.8%</td></tr> <tr><td>nedobro osvetljenje</td><td>134</td><td>34.4%</td></tr> <tr><td>bučnina</td><td>105</td><td>41.8%</td></tr> <tr><td>zagađenost</td><td>132</td><td>32.6%</td></tr> <tr><td>Other</td><td>14</td><td>3.6%</td></tr> </table> <p>Koje su glavne prednosti ove lokacije? (možete da izaberete više odgovora)</p> <table border="1"> <tr><th>Prednost</th><th>Count</th><th>Percentage</th></tr> <tr><td>dobra poz.</td><td>188</td><td>73.4%</td></tr> <tr><td>dobra pov.</td><td>183</td><td>71.6%</td></tr> <tr><td>pojed. na.</td><td>72</td><td>28.1%</td></tr> <tr><td>oaza mira</td><td>26</td><td>10.2%</td></tr> <tr><td>Other</td><td>5</td><td>2.0%</td></tr> </table>	Problem	Count	Percentage	grijelo	147	38.6%	praznina	92	23.1%	previše šteta	22	5.8%	nedobro osvetljenje	134	34.4%	bučnina	105	41.8%	zagađenost	132	32.6%	Other	14	3.6%	Prednost	Count	Percentage	dobra poz.	188	73.4%	dobra pov.	183	71.6%	pojed. na.	72	28.1%	oaza mira	26	10.2%	Other	5	2.0%	<p>Preuređenje zelene površine kod Crvenog krsta ispod Studentskog parka</p> <p>Poštovani, ova anketa ima za cilj da grupa studenata stekne uvid u probleme i moguće potencijale na postojećoj lokaciji.</p>
Problem	Count	Percentage																																										
grijelo	147	38.6%																																										
praznina	92	23.1%																																										
previše šteta	22	5.8%																																										
nedobro osvetljenje	134	34.4%																																										
bučnina	105	41.8%																																										
zagađenost	132	32.6%																																										
Other	14	3.6%																																										
Prednost	Count	Percentage																																										
dobra poz.	188	73.4%																																										
dobra pov.	183	71.6%																																										
pojed. na.	72	28.1%																																										
oaza mira	26	10.2%																																										
Other	5	2.0%																																										
Упитник у штампаном облику, извор: студенти <sup>4</sup>	<p>6. Would you take a break here? The answers were mostly no, but some answered yes, depending on the comfort of the surroundings as well as the atmosphere in the area.</p> <p>7. Are you bothered by the noise? Answers were as follows: Noise is inevitable in a city. No, you get used to it, it's the way of city life. No, that's how I know that the city is alive. Probably when I grow old it will bother me.</p> <p>8. Would you like something to be available for children, such as a small playground? The answers were mostly no, because the area is too small and children need space as well as greenery.</p> <p>9. Would you prefer if the surface was made of concrete or grass? Answers were as follows: Combination of both. The area needs to be simple, the grass will turn yellow during the summer and most likely die in the winter. Concrete is washable, therefore, its easier to maintain.</p> <p>10. Do you have any ideas for this space? I would make a clean design. I would make it unique. I would design it to have as much open space as possible. I would make a square that can function during the day as well as the night. I would make a theatre here. I would make this area attract the youth of Belgrade by introducing things such as open clubs.</p>																																											

3 Маја Јањић, Милош Пешић, Никола Ребић, Јелена Перишић, Ана Мандић, Дуња Јанковић, Анђела Ђулафић, Јована Станић, Марија Радета, Маринела Марковић, Милица Дулетић, Сара Радивојевић  
4 Анастасија Чолаковић, Марија Живуловић, Иван Радвановић, Тамара Димитријевић, Јована Весић

Изговори гласно!,  
извор: аутори



Таб. 4. Методе активне партиципације / Tab. 4. Active participation

потенцијала за развој локације. Сви коментари и сугестије су бележени на модерационе картоне и лепљени на постере који су били видљиви свим учесницима процеса, а затим су и инкорпорирани у решења урбаног дизајна.

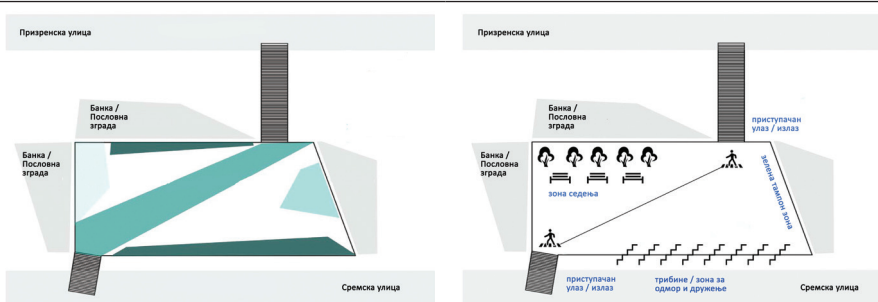
Због снажног визуелног карактера кроз скуп на отвореном, метода „Изговори гласно!“ привукла је пажњу представника Министарства финансија Републике Србије који раде у оближњој згради. Они су били заинтересовани да у будућности размотре и подрже студентске пројекте урбаног дизајна за подручје платоа у Сремској улици, које иначе користе за предах током паузе. Важно је истаћи да

је студија случаја „Змаја од Ноћаја“ још увек у току, и да је операционализација методе „Изговори гласно!“ планирана за крај маја 2018. године. Додатно, постоји интенција да се ова метода активне партиципације употпуни каталогом избора, тј. да се понуди неколико варијантних решења почетног концепта дизајна на које ће грађани моћи да дају своје коментаре и „свој глас“.

Значајно је напоменути да су методе информисања, консултација и активне партиципације употпуњене повратним информисањем о резултатима учешћа грађана и стејкхолдера у процесу урбаног дизајна

Таб. 5. Видљиви резултати / Tab. 5. Visible results

Реевалуиран концепт дизајна,  
извор: студенти, аутори<sup>5</sup>



Излагање о спроведеном процесу партиципативног урбаног дизајна на БИНА међународној конференцији,  
извор: аутори



5 Маја Јањић, Милош Пешић, Никола Ребић, Јелена Перишић, Ана Мандић, Дуња Јанковић, Анђела Тулафић, Јована Станић, Марија Радета, Маринела Марковић, Милица Дулетић, Сара Радивојевићловић, Иван Радовановић, Тамара Димитријевић, Јована Весић

локације „Сремска“. Повратно информисање је омогућило учесницима увид у начин на који су њихове примедбе и сугестије представљене и инкорпориране у концепт урбаног дизајна. У току процеса резултати су објављивани на интернет платформи Фејсбук (Facebook) након сваке од фаза партиципације. Додатно, цео процес као и коначан предлог урбаног дизајна за дату локацију представљени су на међународној конференцији организованој од стране Београдске интернационалне недеље архитектуре.

Главни циљ партиципативног урбаног дизајна у анализираним студијама случаја јесте подстицање друштвене одговорности и оснаживање локалне заједнице, као и побољшање квалитета коришћења јавног простора, који одговара стварним потребама и одражава локалне вредности. Поред тога, код примене партиципације у дизајну јавних и дијалошких простора у наведеним студијама случаја, препознају се, такозвани, видљиви, као и мање видљиви резултати. Видљиве резултате партиципације чине нове информације, конференције, умрежавање, састанци, радионице, постери, презентације, и друго, као што Инес наводи (Innes, 2004) (Табела 5). Као видљиви резултат партиципативног приступа спровођењу наставе, препознати су боље перципирање реалних проблема и потенцијала јавног простора кроз перспективу корисника, као и могућности за реевалуацију почетног концепта дизајна (Табела 5).

Међутим, како Инес и Боер (Innes & Booher, 1999) наводе, постицање укупних видљивих и невидљивих резултата партиципације доказ је да процес сврсисходан. Као невидљиви резултат у оба случаја учесници су препознали промене понашања корисника у сагледавању и коришћењу отвореног јавног простора, у циљу његовог дугорочног одржавања. Додатно, у оба случаја је партиципација послужила да се створи и дијалошки простор који промовише друштвену солидарност, заштиту животне средине и подстицање примене нових технологија, као будући видљиви резултат.

## ДИСКУСИЈА

Први покушаји увођења комуникационог приступа кроз партиципацију јавности у пракси планирања на нашим просторима датирају од 1949. године (Рајовић, 2006; Ћолић и Дžелебдžић, 2018а), док је она значајнију улогу и шири опсег имала током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века (Nedović-Budić et al., 2011). Међутим, образовање стручњака је углавном било оријентисано на стицање компетенција из техничких знања (Caldarević, 2012; Maruna, 2015), где су техничке норме и стандарди били једини и довољни инструменти за заштиту јавног интереса у планирању (Petovar i Vujošević, 2008). Партиципација, као друштвена норма, није била саставни део образовања архитеката и урбаниста, иако се примењивала у различитим видовима у пракси.

Како је друштвено, политичко и економско уређење у Србији доживело транзицију од социјализма ка тржишној економији, тако се и улога партиципације у процесу планирања мења. Иако се и данас технички, традиционални домен образовања поштује и нормативно прихвата као доминантан, све више се примењују и иновације у настави. Истраживања у области образовања упућују на пораст мотивације у случајевима када је процес учења интерактиван и када је субјекту (ученику/студенту) омогућено да директно утиче на сам процес, његов садржај, али и на резултате тог искуства (Falk et al., 2001). Често се тврди да методолошки оквир који додатно укључује партиципативни приступ планирању простора повећава разумевање студената о сложености њихове будуће праксе (Tasan-Kok et al., 2016). Ово је пракса која, између осталог, захтева социјалну и економску аргументацију за планирање, уређење и дизајн јавног простора, управо због могућности баланса различитих интереса у процесу доношења одлука. У том случају се очекује да партиципативни приступ и транспарентност процеса могу поспешити и планирање отворених јавних простора као директне еманације јавног интереса, јер се у савременом неолибералном контексту њихова реализација не може загарантовати и очувати само нормативним оквиром (Ћолић, 2017).

Поред формалних видова учешћа јавности, развијени системи укључују различите облике неформалне партиципације са циљем повећања ефикасности планирања, омогућавања флексибилности процеса, као и боље контроле одлука излажући их „јавном надзору“. У Србији, неформалне партиципативне праксе још увек нису довољно признате, или се практикују кроз појединачне напоре од стране стручњака у области планирања урбаног развоја. Ипак, постоје примери где су овакве праксе изван минималног оквира посебно корисне у, на пример, концептуалној верификацији урбаног дизајна приликом планирања јавног простора (Ћолић и Дžелебдžић, 2018b), док су у овом раду представљени неки видљиви и мање видљиви резултати таквог методолошког приступа.

## ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Кроз сарадњу са учесницима се креира заједнички процес сазнања и деловања. Као фацилитатори процеса дизајнирања и уређења отвореног јавног простора, студенти делују тако да приближе своја техничка знања јавности, слушају, сазнају и успостављају договоре, усмеравајући се ка прихватљивим исходима. За такву врсту комуникације и сарадње је неопходно обезбедити подстицајно и убедљиво окружење – дијалошки простор, у којем је могуће остварити заједничко препознавање, уважавање и слушање. Партиципативни приступ, који захтева диверзитет учесника, омогућава да се кроз дијалог и дискусију повежу техничко и практично знање корисника простора као актера процеса планирања.



Форестер (Forester, 1999) сматра да партиципативно планирање може подстицати јавно расуђивање. Применом различитих метода могуће је оснажити актере да сазнају и делују као активни грађани. Кроз процес они уче о заједничким опцијама за унапређење односа као и о усмереном заједничком деловању. Суштина је у начину како испробати и импровизовати, уклопити и адаптирати практичне стратегије и технике у сложене ситуације. При томе, Форестер (Forester, 1999:249) сматра да се планирањем не утиче само на подстицање права гласа и партиципацију, већ и на истинско сазнање.

Како наводи Хили (Healey, 1997: 86), у процесу социјализације и комуникације у планирању простора, значајни резултати партиципације су: могућност за препознавање заједничког интереса, али и појединачних интереса других актера, идентификација проблема и дефинисање циљева, унапређевање сазнања, сагледавање и усмеравање различитих предлога. Додатно, препознати резултати спроведене наставе у наведеним примерима су везани за развијање капацитета студената кроз трансформативан процес учења кроз комуникацију, где се у неким случајевима у потпуности превазишао почетни скептицизам у односу на партиципацију као новину у методологији спровођења предмета урбаног дизајна.

Кроз партиципацију у планирању групе стичу нова знања на више начина. Међутим, овде је важно не задржати се само на сазнању кроз аргументацију, већ је потребно уврстити и вештине и стицање поуздања, прихватање и уважавање других (Forester, 1999). По завршетку семестра, студенти су коментарисали да „... није довољно да сами планирамо и дизајнирамо јавне просторе, јер се они тичу и директно утичу на квалитет живота других људи“, и, „... много корисних информација добијено кроз разговор, потпуно је променило почетни концепт дизајна“. Кроз ове исказе се увиђа да партиципација има моћ трансформативне праксе, како учесника у процесу, тако и студената који увиђају да ускооријентисана техничка знања нису довољан инструмент одбране јавног интереса у односу на плурализам интереса који се исказују у отвореном јавном дијалогском простору.

## ЗАХВАЛНИЦА

Аутори желе да се захвале проф. Зорици Савичић, руководиоцу предмета Урбани дизајн на Факултету за уметност и дизајн Универзитета Џон Незбит на прилици да се партиципативни приступ урбаном дизајну тестира у настави и да се резултати објаве у научном часопису *Архитектура и урбанизам*, организацији БИНА, као и студентима који су учествовали у настави школске 2016/2017 и 2017/2018 године: Анастасији Чолаковић, Марији Живуловић, Ивану Радовановићу, Тамари Димитријевић, Јовани Весић, Маји Јањић, Милошу Пешићу, Николи Ребић, Јелени Перишић, Ани Мандић, Дуњи Јанковић, Анђели Ђулафић, Јовани Станић, Марији Радети, Маринели Марковић, Милицы Дулетић и Сари Радивојевић. Рад је припремљен у оквиру Пројекта Министарства науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије, бр.III 47014

## ЛИТЕРАТУРА

- Vujošević, M. (2003) *Planiranje u postsocijalističkoj političkoj i ekonomskoj tranziciji*, Beograd: IAUS
- Fainstein, S. (1999) 'Can we make cities we want?' in Body-Gendrot, in: S. and Beauregard, R. (eds.), *The Urban Moment*, Thousand Oaks: Sage, pp. 249-272.
- Falk, J. H., Donovan, E. and Woods, R. (2001) *Free-choice science education: How we learn science outside of school*, New York: Teachers College Press
- Faludi, A. (2000) The Performance of Spatial Planning, *Planning Practice & Research*, Vol. 15, No. 4, pp. 299-318.
- Fischer, F. (2003) *Reframing Public Policy: Discursive Politics and Deliberative Practices*, Oxford: Oxford University Press
- Flyvbjerg, B. (1998) *Rationality and power: Democracy in practice*, Chicago: University of Chicago Press
- Forester, J. (1999) *The Deliberative Practitioner - Encouraging Participatory Planning Process*, London: The MIT Press
- Healey, P. (1997) *Collaborative Planning, Shaping Places in Fragmented Society*, London: Macmillan Press
- Healey, P. (2003) Collaborative Planning in Perspective, *Planning Theory*, Vol. 2, No. 2, pp. 103-123.
- Howe, E. (1992) Professional Roles and the Public Interest in Planning, *Journal of Planning Literature*, Vol. 6, No. 3, pp. 230-248.
- Hyden, G. (2011) *Making the state responsive: rethinking governance theory and practice*, in: Hyden, G. and Samuel, J. (Eds.) *Making the state responsive: Experience with democratic governance assessments*. New York: UNDP, 5-28.
- Innes, J. E. and Booher, D. E. (1999) Consensus building and Complex Adaptive Systems: A framework for evaluating collaborative planning, *Journal of American Planning Association*, Vol. 65, No. 4, pp. 412-423.
- Innes, J. E. and Booher, D. E. (2003) Collaborative policymaking: governance through dialogue, in: Hayer, M. A. and Wagenaar, H. (Eds.) *Deliberative Policy Analysis - Understanding Governance in the Network Society* (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 33-60.
- Innes, J. E. (2004) Consensus building: Clarifications for the Critics, *Planning Theory*, Vol. 3, No. 1, pp. 5-20.
- Kumar, S. (2002) Does "Participation" in Common Pool Resource Management Help the Poor? A Social Cost-Benefit Analysis of Joint Forest Management in Jharkhand, India, *World Development*, Vol. 30, No. 5, pp. 763-782.
- Maruna, M. (2015) Proces izrade master rada kao poligon za dijalog i razvoj profesionalnih kapaciteta, u: Maruna, M. i Colić, R. (eds.) *Inovativni metodološki pristup izradi master rada: doprinos edukaciji profila urbaniste*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski Fakultet
- Микавица, М. и Чолић, Р. (2017) Monitoring implementacije strategije razvoja – primer Pančeva, *Arhitektura i Urbanizam*, 44, strane 36-47.
- Nedović-Budić, Z., Djordjević, D. and Dabović, T. (2011) The Mornings after... Serbian Spatial Planning Legislation in Context, *European Planning Studies*, Vol. 19, No. 3, pp. 429-455.
- Nussbaum, M. (1990a) *Love's Knowledge*, New York: Oxford University Press
- Pajović, D. (2006) *Pregled urbanističkog zakonodavstva Srbije*, Novi Sad: Udruženje urbanista Srbije
- Petovar, K. (2003) *Naši gradovi između države i građanina*, Beograd: Cicero
- Petovar, K. and Vujošević, M. (2008) *The concept of public interest and public good within urban and spatial planning*, Published by Institute for Social Research in Zagreb
- Sarkissian, W. and Bunjamin-Mau, W. (2009) *Speak Out*, London: Earthscan
- Sinclair, M. (2002) *Planning education in and after emergencies*, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation
- Susskind, L., McKernan, S. & Thomas-Larmer, J. (Eds.) (1999) *The Consensus Building Handbook: A Comprehensive Guide to Reaching Agreement*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- Tasan-Kok, T., Bertolini, L., Costa, S. O., Lothan, H., Carvalho, H., Desmet, M., De Blust, S., Devos, T., Kimyon, D., Zoete, J. A. & Ahmad, P. (2016) "Float like a butterfly, sting like a bee": giving voice to planning practitioners, *Planning Theory & Practice*, Vol 17, No. 4, pp. 621-651.
- Čaldarević, O. (2012) Urbano planiranje nekad i sad – tranzicijsko društvo i njegov urbanizam, u: Svirčić-Gotovac, A. and Zlatar, J. (eds.) *Akteri društvenih promjena u prostoru: Transformacija prostora i kvalitete života u Hrvatskoj*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, pp. 29-39.
- Čolić, N. (2017) *Evaluation of implementation of early public hearing in Serbian planning practice*, presentation at Urban Laboratory, SKGO. <http://www.urbanlandmanagement.rs/wp-content/uploads/2017/11/Sprovo%C4%91enje-ranog-javnog-uvida-NC.pdf> accessed on 27th Apr 2018.
- Čolić, N. i Dželebdžić, O. (2018a) *Praksa participativnog planiranja u Srbiji – stanje i perspektive*, Međunarodni naučno-stručni skup 14. Letnja škola urbanizma, Udruženje urbanista Srbija i Republički geodetski zavod, 31. Maj - 2. Jun, Bijeljina, Republika Srpska
- Čolić, N. i Dželebdžić, O. (2018b) Beyond Formality: A Contribution towards Revising the Participatory Planning Practice in Serbia, *Spatium*, No. 39, pp. 17-25.
- Čolić, R. (2006) *Participativno planiranje*, Beograd: Zadužbina Andrejević
- Čolić, R. (2009) *Participacija u strateškom planiranju gradova i razvoj saznanja – primer strateškog plana grada Niša*, doktorska teza, Arhitektonski Fakultet Univerziteta u Beogradu
- Čolić, R., Mojović, Đ., Petković, M. and Čolić, N. (2013) *Vodič za participaciju u planiranju urbanog razvoja*, Beograd: AMBERO